

УДК 811.161.2(09)'18

DOI 10.31654/2520-6966-2024-25F-111-53-60

Пугач В. М.

кандидат філологічних наук, доцент
кафедри української мови, літератури, культурології та журналістики
Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя
puga4@i.ua
orcid: 0009-0002-0251-1704.

Фемінітиви у творчості Ганни Барвінок як шевченківська традиція

Стаття присвячена аналізу фемінітивів у творчості Ганни Барвінок (Олександри Михайлівни Білозерської-Куліш), дружини Пантелеймона Куліша та щирої знайомої Тараса Шевченка, близького друга родини. Творчість Ганни Барвінок важлива тим, що вона є першою спробою жіночої творчості в українській літературі, відображенням жіночого світогляду, жіночої долі, виконаних у народній оповідній творчій манері. Головними героїнями її оповідань є жінки, і лексико-семантичне поле «жінка» є достатньо різноманітним і репрезентативним щодо складу фемінітивів, серед яких можна виокремити 9 груп. Під впливом двох видатних чоловіків, із якими її звела доля, Ганна Барвінок, натхненна їхньою творчістю, зокрема Тараса Шевченка, започаткувала гендерну творчість уперше в історії української літератури.
Ключові слова: фемінітив, гендер, жіноча творчість, Ганна Барвінок, Тарас Шевченко, Пантелеймон Куліш.

Гендерна чутливість як ознака української мови, поновлювана в новітній час, мала тривалий період рецесивності гендерної історії, що була придушувана домінуванням російської мови в російській та радянській імперіях.

Спробуємо окреслити витoki гендерної динаміки української культури започатковувачки української жіночої прози Ганни Барвінок (Олександри Михайлівни Білозерської-Куліш), на творче формування якої вплинуло двоє видатних чоловіків із її близького культурно-просвітницького оточення – Пантелеймон Куліш і Тарас Шевченко.

За вікіпедією, фемінітиви, назви жінок, – «група слів жіночого роду за певним станом, альтернативних або парних аналогічним словам чоловічого роду (маскулінитивам), від яких вони утворюються суфіксально». В енциклопедії «Українська мова» Зафіксовано термін *моція* на позначення способу «афіксального словотворення іменників зі значенням жін. статі від іменників ч. р. суфіксальним, рідше флексійним способом» [10, с. 384] із покликанням на інший синонімічний

термін – *фемінізація синтаксична*, що повертає до першої словникової статті [14, с. 756].

Обсяг поняття *фемінність* остаточно також не окреслено, тому він може суттєво різнитися залежно від критерію трактування (лінгвістичного, лінгвокультурологічного, соціолінгвістичного тощо) [1, с. 17–18]. Дослідниця М. Брус розглядає дефініцію фемінітива як соціальну категорію *жіночості* [4, с. 5]. У словниках (СУМ 11, СУМ 20, ВТС, Вікіпедія, Словопедія) *жіночість* є абсолютним синонімом *жіночості*, або ж *фемінності*, – «етично-естетичної категорії, що позначає особистісні, естетичні та соціально-психологічні якості, які очікуються культурою від жінок» [5].

Ганна Барвінок – талановита, творча жінка, перша жінка-письменниця в українській літературній творчості, якій вона ніколи не зраджувала. Дослідник творчості Марка Вовчка Василь Бойко у своєму дослідженні «Марко Вовчок. Історико-літературний начерк. (З біографією письменниці і покажчиком літератури)» [3], детально аналізуючи історію видання творів Марка Вовчка, зокрема в журналі «Основа» П. Куліша, її біографію, літературні зв'язки, розглядаючи всі версії авторства оповідань, не вводить до контексту витоків української жіночої творчості Ганну Барвінок як авторку публікацій «Основи» цього ж періоду, про який вона пише: «Вовчок, я вийшли перші з своїми оповіданнями, хоч я і несміливо, а тепер скільки письменниць!.. Да і Вовчок спершу несміло, а моя дружина підбодрила, злаштувала» (із листа Ганни Барвінок до Б. Грінченка від 1902 р. – Цит. за: Олещенко Т. Варшава в житті і творчості Ганни Барвінок [12, с. 75].

Як відомо, Тарас Шевченко був боярином на весіллі Пантелеймона Куліша та Олександри Білозерської на хуторі Мотронівка, куди подружжя Кулішів переїхало жити. «Великий друже наш, Батьку рідненький! На розсвітанні життя мого ти був моїм старшим боярином... Та тоді звеличав мене і княгинєю, і королівною... таких два, як ти... і Куліш, мені такі близькі, як сонце до планети, і я тут свій орбіт (свою орбіту) округ їх роблю... прощай, дорогий друже, боярине мій, та й мене незабаром сподівайся на одвідини...», – ці сповнені туги і великої поваги слова проказала на перепохованні Шевченка українська письменниця Ганна Барвінок [8].

Дослідник І. Коляда вирізняє три періоди спілкування Ганни Барвінок із Тарасом Шевченком: 1) мотронинський період (1843–1847) – одруження з П. Кулішем; 2) петербурзький (1859–1861); 3) роки по смерті Т. Шевченка, які вона присвятила увічненню імені Т. Шевченка [11].

Ганну Барвінок і Тараса Шевченка єднала українська мова, український менталітет, вони належали до української інтелектуальної еліти, до покоління письменників, які глибоко розуміли душу народу. Вони не приймали несправедливості російської імперії, боролися зі злом.

За дослідженням М. Брус, склад фемінітивів поезій Т. Шевченка багатий і різноманітний, він нараховує понад 200 одиниць, що сформувало фемінітивну мікросистему нової української мови [4]. Мовознавиці А. Кайдаш та В. Хомич констатують значну лексико-семантичну різноманітність складу фемінітивів у творах П. Куліша [9].

Це вагомий вклад Шевченка й у розвиток української дериватології та виявлення її потужного засадничого потенціалу, який реалізується вповні вже зараз.

Ганна Барвінок по-старосвітськи називала Пантелеймона Куліша в листах то подружжям («один із членів шлюбної пари; дружина щодо свого чоловіка або чоловік щодо своєї дружини») [13, т. 6, с. 758], то дружиною: «1) жін. одружена жінка стосовно до свого чоловіка; 2) чол., заст., поет. одружений чоловік стосовно до своєї жінки» [13, т. 2, с. 424]. Упродовж п'ятдесятьох років письменниця творила в жанрі малої прози.

Ганна Барвінок щиро переймалася гіркими селянськими долями, зокрема жіночими, у своїй творчості, виявляючи чітку громадянську гендерну позицію, кидаючи виклик суспільним умовностям. Напевно, кодовим словом її творчості є щирість: *«Щирість у нас – річ випадкова, що якимось несамохіть виявляється. Бояться наші люди не то цікавості, навіть і добрости, коли вона словом, а не вчинком виявляється; бояться врешті й усього, що вибивається з вузького кола простолюдного побуту. Це в їх озивається невідома нам історія їх минулого»* [2, с. 218]. Одним із ключових концептів творчості Ганна Барвінок є доля – жіноча, гірка: *«Як умер старий, то я все право зугубила, мов у домовину з собою забрає»* («Квітки з сльозами, сльози з квітками»).

Фемінітиви у творах Ганни Барвінок належать до кількох лексико-семантичних груп: 1) родинно-побутової: *одиначка, сваха, молодиця, накритка, бездітуха, вдова, дівка, свекруха, невістка, матірка, жінка*; 2) моральні риси: *розлучниця, товаришки, подруга, чепуруха, сокотуха, порадиця, помішниця, недоторка, злодійка, яка соромляжа, нехлюя, недбаха, ледащиця*; 3) соціального статусу: *царівна, королівна, цариця, попівна, попихачка, козачка, багатирка, кожум'яківна, попадя, хазяйка, хуторянка*; 4) за заняттям, професійною

діяльністю: *пряха, робітниця, черниця, наймичка, шинкарка, служеб-ка, поденниця*; 5) фольклорно-обрядової традиції: *циганка-ворожка, циганонька-воріженька, дружка, дружечка, русалка*; 6) фізичних ознакиїв: *кряля, товстуха*; 7) етикетні форми: *добродійка, пані, пан-ночка*; 8) суб'єктивної оцінки: *бідолашка*; 8) фізичного стану: *покій-ниця*; 9) комплексної соціально-побутової характеристики: *дочко моя, безталанночко! служебка-господиня, невістка-гадюка, відьма-жінка, сирота-вдовівна, жирівка-вихрестка*.

Авторка контамінувала частини відомої української паремії *що громаді, те й бабі* з заміною адресатів у компонентах синтаксичної структури складнопідрядного речення. Перша підрядна частина приказки є ключовою в характеристиці традиційного та непорушного патріархального світу. Доля жінки залежить від громади, де все вирішують чоловіки. Спостерігаємо трансформовану фразеологічну одиницю в контексті мовної гри з відтінком іронії в оповіданні Ганни Барвінокиїв: *Що бабі, те й громаді, – тим і поважні дядьки, чи то, по-старосвітському, громадські мужі, вірять так, як вірять їх баби* [2, с. 187]. І світобачення набуває іншої полярності – фемінної, агент-ками впливу стають жінки з їхнім світоглядом, а суспільна роль чоловіків маргіналізується.

Загальна кількість фемінітивів у творах Ганни Барвінок у збірці не надто значна (68 різних номінацій). Проте це була видатна історична подія – започаткування жіночої творчості в українській літературі та усталення складу лексем-фемінітивів у творах першої української письменниці.

Поза межами Російської імперії суспільного гендерного балансу також не існувало. Наприклад, у доданому списку зі 162 передплатників Австро-Угорській імперії видання альманаху «Вінок русинам на обжинки» українською мовою, що його було укладено 1846 року за ініціативи Івана Головацького, громадського діяча, публіциста, поета, учасника видання перших в Австро-Угорській імперії книжок українською мовою, 160 із них репрезентують поважну чоловічу працю, заняття, статуси тощо в традиційному андроцентричному суспільстві: *правник, міщанин, кандидат обох прав, доктор медицини, доктор теології, правитель гімназії, правитель шкіл, купець, пивовар, теолог, професор чеської літератури, парох, видавець, вихователь, титулярний радник, технік, лікар, куратор бібліотеки, письменник, урядник, слухач богослов'я, регент, мандатор і політичний суддя, консистор, учительський кандидат, радця кримінальний, практикант, слухач шкіл, намісник*. І серед них – усього два

прізвища жінок-передплатниць без чіткого соціального статусу: *благородні панни Данькова Марія та Ірвцова Марія* [6].

Віншуючи до творчого ювілею Ганни Барвінок, Б. Грінченко писатиме про неї 1901 року, уживаючи почесні й заслужені фемінітиви, зокрема й ті, що характеризують її творчі досягнення: *ювілятка, авторка* [7].

Михайло Могилянський, український літературний критик і публіцист, літературознавець, науковий співробітник ВУАН і керівник Комісії для складання біографічного словника, один із його псевдонімів якого – Валер'ян Чубинський [5], у передмові до видання творів Ганни Барвінок 1927 року «Ганна БарвіноКиїв: біографічно-критичний етюд» характеризує її, уживаючи традиційні родинно-побутові фемінітивні номінації (*материна приятелька, мала славу зразкової хазяйки, всенький життєвий шлях вона пройшла подругою великого письменника*) поряд із ключовою оцінкою її соціального статусу *письменниця* [16].

С. Єфремов називає Ганну Барвінок «*поетом горя й бідкування жіночого*», *сфера творчості якої «обмежена психічними переживаннями жінки-селянки, ...але в цій сфері авторка почувала себе цілком вільно й дала низку творів чималої літературної ваги»* (Єфремов С. Історія українського письменства. Т.2, Київ-Ляйпціг, 1919, с.70). – Цит. за В. Чубинським [16, с.14–15]).

Започаткована Ганною Барвінок українська жіноча творчість, зрештою, дала плоди, споводувавши формування нового статусу гендерної рівності. Наприкінці XIX – на початку XX ст. європейський світ трансформується в контексті нових суспільно-політичних викликів.

Період українського національного відродження засвідчений у перших спробах унормування та кодифікації української літературної мови в українських правописах 1921 та 1928 років, що стало етапом боротьби за існування, виживання, статусність та самобутність української мови. У цих правописах відсутнє поняття *фемінітивів* із урегулюванням їхнього вживання, дескриптивне явище існує, проте вживання фемінітивів не унормоване. Такі тенденції фрагментарного та спонтанного вживання фемінітивів зберігалися протягом XX сторіччя в радянській імперії.

Лише нова редакція правопису 2019 року офіційно узаконила статус фемінітивів, регламентувала словотвірні та орфографічні аспекти, поєднала внутрішньомовні та екстралінгвістичні фактори цього явища [15, §32, с. 39–40]. Сучасний правопис, офіційно започаткувавши вживання фемінітивів, став нормативним гендерним

містком між давньою традицією вживання їх у різних функційних стилях історії української літературної мови, зокрема в художньому стилі з його потенціалом жіночої творчості, та послідовним вживанням у сучасній українській мові.

Література

1. Архангельська А. *Femina cognita*. Українська жінка у слові й словнику. Київ: Видавничий дім Дмитра Бураго, 2019. 444 с. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Arkhanhelska_Alla/Femina_cognita_Ukrainska_zhinka_u_slovi_i_slovnnyku.pdf.
2. Барвінок Ганна. *Вибрані твори*. Київ: Видавниче Т-во «Час», 1927. 233 с. URL: <http://escriptorium.univer.kharkov.ua/handle/1237075002/22>].
3. Бойко В. Марко Вовчок. Історико-літературний начерк. (З біографією письменниці і покажчиком літератури). Київ. «Печатня видавн. т-ва «Друкарь», 1918. 240 с. URL: <https://elib.nlu.org.ua/view.html?id=8698>.
4. Брус М. П. Фемінітиви в поетичній мові Тараса Шевченка. *Прикарпатський вісник НТШ. Слово*. 2017–2018. № 3–4. С. 46–59. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Pvntsh_sl_2017-2018_4-3_6.
5. Вікіпедія. URL: <https://uk.wikipedia.org/wiki/>.
6. Вінок русинам на обжинки: [Альманах] / уклад. та авт. передм. І. Ф. Головацький. Відень: Черенками О. О. Мехитаристов, 1846. Ч. 1. 215 с. URL: http://irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/ua/elib.exe?Z21ID=&I21DBN=UKRLIB&P21DBN=UKRLIB&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=online_book&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=FF=&S21STR=00002318.
7. Грінченко Б. Ювілей Ганни Барвінок (О. М. Кулішевої). 1901, т. 14, ч. II: 167–173. URL: https://chtyvo.org.ua/authors/Hrinchenko/Yuvilei_Hanny_Varvinok_O_M_Kulishevoi/.
8. Іщенко В. Такі різні друзі: Пантелеймон Куліш і Тарас Шевченко. 11. 08. 2023. URL: <https://surma.com.ua/955-taki-rizni-druzi-panteleimon-kulich-i-taras-shevchenko.html>.
9. Кайдаш А. М., Хомич В. І. Фемінітиви в малій прозі Пантелеймона Куліша. *Молодий вчений*. 2019. № 2(1). С. 55–59. URL: [http://nbuv.gov.ua/UJRN/molv_2019_2\(1\)_15](http://nbuv.gov.ua/UJRN/molv_2019_2(1)_15).
10. Клименко Н. Ф. Моція / Українська мова. Енциклопедія / Редкол.: Русанівський В. М., Тараненко О. О. та ін. Київ: «Українська енциклопедія», 2004. 833 с. URL: <file:///C:/Users/user/Downloads/0016273.pdf>.
11. Коляда І. Ганна Барвінок і Тарас Шевченко: прополографічний портрет. *Світ Клію*. № 3 (2). 2021. С. 60–76. URL: <https://enpuir.npu.edu.ua/bitstream/handle/123456789/34614/Kolyada%20Igor.pdf?sequence=1&isAllowed=y>.
12. Олещенко Т. Варшава в житті і творчості Ганни Барвінок. *Тека Ком. Pol.-Ukr. Związ. Kult. – Kul*, 2018, 67–78. URL: file:///C:/Users/user/Downloads/_anowacki,+06+--+Oleshenko.pdf.

13. Словник української мови: в 11 томах. К. : Наукова думка, 1970–1980. URL: <http://sum.in.ua/s/>.

14. Українська мова. Енциклопедія / Редкол.: Русанівський В. М., Тараненко О. О. та ін. Київ: «Українська енциклопедія», 2004. 833 с. URL: <file:///C:/Users/user/Downloads/0016273.pdf>.

15. Український правопис. Київ: Наукова думка, 2019.

16. Чубинський В. Передмова. Барвінок Ганна. Вибрані твори. Київ: Видавниче Т-во «Час», 1927. 233 с. С. 1–18. URL: <file:///C:/Users/user/Downloads/Vibrani%20tvori%201–95.pdf>.

References

1. Arkhanhelska, A. (2019) *Femina cognita. Ukrainka zhinka u slovi y slovnyku* [Femina cognita. Ukrainian woman in the word and dictionary] Kyiv: Dmytro Buraho Publ. 444 p. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Arkhanhelska_Alla/Femina_cognita_Ukrainska_zhinka_u_slovi_i_slovnyku.pdf [in Ukrainian].

2. Barvinok, Hanna (1927) *Vybrani tvory* [Selected works]. Kyiv: Chas Publ. 233 p. URL: <http://escrptorium.univer.kharkov.ua/handle/1237075002/22> [in Ukrainian].

3. Boiko V. (1918) *Marko Vovchok. Istoryko-literaturnyi nacherk* [Historical and literary sketch]. Kyiv. Drukar Publ. 240 p. URL: <https://elib.nlu.org.ua/view.html?id=8698> [in Ukrainian].

4. Brus, M.P. (2017–2018) *Feminityvy v poetychnii movi Tarasa Shevchenka* [Femininity in the poetic language of Taras Shevchenko]. *Prykarpatskyi visnyk NTSh. Slovo – Carpathian Herald NTSH. Word.* № 3–4. P. 46–59. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Pvntsh_sl_2017–2018_4–3_6 [in Ukrainian].

5. Wikipedia. URL: <https://uk.wikipedia.org/wiki/> [in Ukrainian].

6. *Vinok rusynam na obzhynky* [A wreath for Ruthenians to the harvest]: [Almanac]. (1846). Vienna: Cherenkamy O. O. Mekhytarystov Publ. Part 1, 215 p. URL: http://irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/ua/elib.exe?Z21ID=&I21DBN=UKRLIB&P21DBN=UKRLIB&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=online_book&C21CO M=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=FF=&S21STR=00002318 [in Ukrainian].

7. Hrinchenko, B. (1901) *Yuvilei Hanny Barvinok (O. M. Kulishevoi)* [Anniversary of Hanna Barvinok (O. M. Kulisheva)]. Vol. 14, part II: 167–173. URL: https://chtyvo.org.ua/authors/Hrinchenko/Yuvilei_Hanny_Barvinok_O_M_Kulishevoi/ [in Ukrainian].

8. Ishchenko, V. (2023) *Taki rizni druzi: Panteleimon Kulish i Taras Shevchenko* [Such different friends: Panteleimon Kulish and Taras Shevchenko]. 11. 08. URL: <https://surma.com.ua/955-taki-rizni-druzi-panteleimon-kulish-i-taras-shevchenko.html> [in Ukrainian].

9. Kaidash, A.M., Khomych, V.I. (2019) *Feminityvy v malii prozi Panteleimona Kulisha* [Feminitives in small prose of Panteleimon Kulish]. *Molodyi vchenyi – Young Scientists.* № 2(1). P. 55–59. URL: [http://nbuv.gov.ua/UJRN/molv_2019_2\(1\)_15](http://nbuv.gov.ua/UJRN/molv_2019_2(1)_15) [in Ukrainian].

10. Klymenko, N.F. (2004) *Motsiia* [Motsia]. *Ukrainska mova. Entsyklopediia – Ukrainian Language. Encyclopedia*. Kyiv: Ukrainska entsyklopediia Publ. 833 p. URL: file:///C:/Users/user/Downloads/0016273.pdf [in Ukrainian].
11. Koliada, I. (2021) *Hanna Barvinok i Taras Shevchenko: prosopografichnyi portret* [Hanna Barvinok and Taras Shevchenko: a prosopographical portrait]. *Svit Kliio – Clio's World*. № 3 (2). S. 60–76. URL: <https://enpuir.npu.edu.ua/bitstream/handle/123456789/34614/Kolyada%20Igor.pdf?sequence=1&isAllowed=y> [in Ukrainian].
12. Oleshchenko, T. (2018) *Varshava v zhytti i tvorchosti Hanny Barvinok* [Warsaw in the life and work of Hanna Barvinok]. *Teka Kom. Pol.-Ukr. Związ. Kult. – Kul*, s. 67–78. URL: file:///C:/Users/user/Downloads/_anowacki,+06+-+Oleshenko.pdf [in Ukrainian].
13. *Slovnnyk ukrainskoi movy: v 11 tomakh* [Dictionary of the Ukrainian language: in 11 volumes]. (1970-1980). K.: Naukova dumka Publ. URL: <http://sum.in.ua/s/> [in Ukrainian].
14. *Ukrainska mova. Entsyklopediia* [Ukrainian language. Encyclopedia] (2004). Kyiv: Ukrainska entsyklopediia Publ. 833 p. URL: file:///C:/Users/user/Downloads/0016273.pdf [in Ukrainian].
15. *Ukrainskyi pravopys* [Ukrainian spelling]. (2019). Kyiv: Naukova dumka Publ. [in Ukrainian].
16. Chubynskiy V. (1927) *Peredmova. Barvinok Hanna* [Preface. Barvinok Hanna]. *Vybrani tvory – Selected Works*. K.: Chas». 233 p. P.1–18. URL: file:///C:/Users/user/Downloads/Vibrani%20tvori%201–95.pdf [in Ukrainian].

Puhach V. M.

PhD in Philology, Associate Professor of the Department of Ukrainian Language, Literature, Cultural Studies and Journalism of Nizhyn Mykola Gogol State University
puga4@i.ua
orcid: 0009–0002–0251–1704.

Feminitives in the Work of Hanna Barvinok as a Shevchenko Tradition

The author analyzes femininity in the work of Hanna Barvinok (Olexandra Mykhayivna Bilozerska-Kulich), the wife of Panteleimon Kulish and a close acquaintance of Taras Shevchenko, a close family friend. The creativity of Hanna Barvinok is important, because it is the first attempt of female creativity in Ukrainian literature, a reflection of a female worldview, a female destiny. This is done in a folk narrative creative manner. The main characters of her stories are women, and the lexical-semantic field of «woman» is sufficiently diverse and representative for the subject of femininity, among which 9 groups can be distinguished. The activities of Panteleimon Kulish and Taras Shevchenko inspired Hanna Barvinok in her work. Under the influence of two outstanding men with whom fate brought her close, she started her own gender-based creativity for the first time in the history of Ukrainian literature.

Key words: femininity, gender, women's creativity, Hanna Barvinok, Taras Shevchenko, Panteleimon Kulish.